

Jernalder og mellomalder på kysten av Nord-Troms og Finnmark – Samisk kunnskap og levevis i møte med norrøne og østlige grupper

Elin Rose Myrvoll

<https://doi.org/10.7557/ottar.7951>

Mangeromstuftene ligger på steder som også har samiske kulturminner fra jernalder og mellomalder. Kanskje var den samiske bruken og kunnskapen samene hadde om ressurser og ressurstilgang en faktor som også gjorde stedene attraktive for de som anla mangeromshusene? La oss se på hvilke spor vi finner etter den samiske befolkninga fra jernalder og århundrene før mangeromshusene kom til. Hva prega situasjonen og hvordan påvirka mangeromshusene samisk byggeskikk?

Den samiske befolkninga i Nord-Troms og Finnmark livnærte seg i store trekk av fangst, fiske og samling i jernalderen. Dateringer og funn fra Pasvik og Spildra viser innslag av småfe, og for Pasviks vedkommende trolig også tamreinhold, mot slutten av tusenåret. Bosettingsmønsteret var basert på flyttinger mellom sesongvise boplasser tilpasset ressurstilgangen i de ulike

årstidene. Langs kysten spilte fiske en særlig rolle i tillegg til fangst av villrein, sel, kval og fugl. Bær og plantevekster var også kjærkomne matkilder. De vanligste samiske bosettingssporene i kyst- og fjordstrøkene fra denne perioden er urgraver, hellegroper, gamle- eller telttufter, og nausttufter. De finnes ofte i kombinasjon med hverandre på samme sted. I løpet av mangeromsprosjektet ble

Figur 1.1: Ei mer enn 2000 år gammel tuft utgravd på Slettnes, Hammerfest kommune.
Foto: Bjørnar Olsen

Figur 1.2: Undersøkt slettnestuft, Kongshavn, Berlevåg kommune. Foto: Bjørnar Olsen

det registrert en rekke slike miljøer med ulike samiske bosettingsspor.

Også i innlandsområdene er det mange samiske kulturminner i form av ildsteder, gammetufter, fangstanlegg og andre spor etter villreinfangsten. La oss se nærmere på de samiske kulturminnene fra jernalder og tidlig mellomalder i Nord-Troms og Finnmark.

Slettnestuffer – runde gammetufter med lange tradisjoner

Med unntak av graver, og etter hvert hellegrøper, var det lenge få kjente samiske bosettingsspor fra denne perioden i Nord-Troms og Finnmark. Årsaken til dette kan være at tuftene fra denne tida var vanskelig å få øye på sammenlignet med tuftene etter de svært synlige grophusene fra steinalderen. Golvflata i disse tuftene kan så vidt sees som ei rund forsenking i terrenget og veggkonstruksjonene vises i beste fall som en svak voll

rundt golvflata. Det sier seg selv at i områder med vegetasjon og gress blir de svært vanskelig å finne. De første tuftene av denne typen ble oppdaget på Slettnes tidlig på 1990-tallet, og fikk navn etter stedet. Siden er det funnet såkalte slettnestuffer en rekke steder i fjord- og kyststrøkene i Finnmark. Tuftene er spor etter både torvgammer og telt, og de relativt lette konstruksjonene er trolig uttrykk for sesongboplasser i et mobilt bosettingsmønster.

Slettnestuftene er spor av boliger lik de vi kjenner som samiske gammer og telt fra nyere tid. De har en rund golvflate med et sentralt plassert ildsted med «armer» (*bearpmet*), det vil si to rekker med stein som løper fra ildstedet mot døråpninga, se figur 1.1. Av og til løper slike armer også mot den bakre delen av tufta. Denne inndelinga av golvflata har klare likhetstrekk med beskrivelser av samiske gammer og telt i historiske og etnografiske kilder. Golvflata beskrives her som inndelt i områder med ulike funksjoner og bruk; *árran*-ildstedet, *boaššu* – området bak ildstedet, *uksa* – området

mellom ildstedet og døråpninga. Dokumentasjon av slike tufter fra tida like før begynnelsen av vår tidsregning, viser at dette er en byggeskikk med stor tidsdybde.

I mangeromsprosjektet ble det registrert boplasser med slettnestuffer fra både fra jernalder og mellomalder. Forekomsten av mangeromstuffer på steder der disse og andre eldre samiske kulturminner forekommer, viser at man har valgt steder som hadde tidligere eller samtidig samisk bosetting. Særlig gode eksempler på dette finner vi i Kirkegårdsbukta ved Forsøl i Hammerfest kommune, Værbukta i Måsøy kommune, og i Kongshavn og Løkvik i Berlevåg kommune. Her skal se vi nærmere på noen samiske kulturmiljø fra jernalderen i området ved mangeromsanlegget i Kongshavn.

Et steinkast øst for mangeromsanlegget og like vest for Kjølnes fyr, lå det fire slettnestuffer. De lå eksponert til på en gammel strandterasse med fri utsikt til storhavet. Tuftene var så vidt synlige i lyngen, men undersøkelsen viste med all tydelighet at dette en gang hadde vært en boplass. Siden nedbrytningsprosessen var kommet så langt, var det imidlertid vanskelig å avgjøre om de undersøkte tuftene opprinnelig hadde vært gammer eller bare lettere teltkonstruksjoner i kombinasjon med torv.

To av de fire tuftene ble utgravd. Den yngste av dem ble datert til perioden 680–940 e.v.t., og hadde utgang på sjøsida. Den var noe nedgravd og delvis bygd over ei anna tuft med rund golvflate, som derfor måtte være eldre. Utgravningene viste at den siste var etter et telt.

Den første tufta hadde ei inndeling av golvflata lignende det som er beskrevet over, men hadde i tillegg et anna interessant trekk. Bak ildstedet i boaššu-området, lå tre kvalbein plassert på rekke. I tillegg ble det funnet deler av kvalbein spredt rundt på golvflata både i denne og i den eldre nabotufta. Også andre steder i Finnmark, blant anna i Nesseby/Unjárga, er det funnet kvalbeinsknokler i tilknytning til ildsted i slike tufter. Kvalbein inngår også som byggematerialer i mangeromshusene, og dette gjelder også anlegget i Kongshavn. Kvalbein funnet i hellegroper på Mellaneset, 1,5 kilometer sørøst for Kongshavn, understreker viktigheten og anvendeligheten av kvalprodukter for de som levde langs kysten.

Kulturmiljøet på Mellaneset består av en teltboplass, hellegroper, og funn av kvalbein. Både teltboplassen og ei av hellegropene blei utgravd. Teltboplassen framsto som ei rydda golvflate i det steinete underlaget med rester av omgivende teltring. Utover det hadde den ingen klare strukturer, og har trolig vært gjenbrukt flere ganger.

På golvflata fantes konsentrasjoner av trekol og varmepåvirkta stein, noen små skår av asbestblanda (kjelmøy)keramikk, samt en skinnskraiper og avslag av kvartsitt. Datering av trekull fra lokalt trevirke (selje/vier) ga som resultat 90 f.v.t.-30 e.v.t. . Teltringen var med andre ord eldre enn den daterte tufta i Kongshavn.

Hellegroper – storproduksjon av spekkolje

I synsfeltet fra teltboplassen på Mellaneset og i retning sjøen ligger ei rekke med 19 hellegroper, som strekker seg nordvestover mot Kjølnes fyr. Også nær mangeromsanlegget i Skonsvika, like ved Berlevåg flyplass, ligger en stor samling av hellegroper.

Hellegropene finnes mange andre steder langs kysten av Finnmark og Nord-Troms. Særlig området ved Lyngenfjorden og Arnøya har tallrike hellegroper. De er ikke funnet på sørsida av Varangerfjorden, verken i Nesseby/Unjárga- eller Sør-Varanger kommune. Det er også observert på Fiskerhalvøya på russisk side av grensa. Alt i alt er det i dag registrert nærmere 1150 hellegroper i den nasjonale kulturminnedatabasen og de er derfor blant de vanligste kulturminnene i Nord-Troms og Finnmark.

I motsetning til slettnestuftene er hellegropene ganske lette å få øye på. De vises som ovale til rektangulære forsenkninger langsetter og like over flomålet. Ofte ligger de i rekker etter hverandre. Tidligere trodde man dette var graver, og lokalt gikk de ofte under navnet «russegraver». Dette hang nok sammen med størrelsen og at de hadde et steinkammer med hellelagt botn og kantstilte steinheller langs sidene. Arkeologiske og naturvitenskapelige undersøkelser har imidlertid vist at hellegropene ble brukt i framstillinga av olje fra spekket fra marine pattedyr som sel og kval.

Som nevnt ble den ene hellegropa på Mellaneset utgravd. Utgravinga viste at den hadde den karakteristiske kisteformen med fint tilpassa steinheller i botn og langs sidene. Selve steinkammeret var 4 x 2 meter og inneholdt et kompakt lag av trekol og ei pakning av mindre stein som bar tydelige tegn etter varmepåvirkning. På steinhellene i botn lå klumper av fastbrent og forkulla fett. Delvis nedgravd i steinpakninga lå også en stor ryggvirvel fra kval. Trolig havna den der mens hellegropa fortsatt var i bruk. I ei anna hellegrop, like ved den som ble undersøkt, stakk det opp et kvalbein av lyngen. Kvalbein ble også funnet i hellegropene som tidligere er blitt undersøkt i nærheten av mangeromsanlegget i Skonsvika.

Oljeproduksjonen foregikk trolig ved å tette gropa med selskinn, fyre bål for å varme opp steinene, og

deretter smelte spekket til olje som kunne øses opp i beholdere. Gropene kunne gjenbrukes mange ganger, og trolig har spekk fra både sel og kval blitt brukt i produksjonen. Selv om oljeproduksjonen foregikk gjennom hele jernalderen har undersøkelser vist at den mest intensive bruksfasen var i tida mellom 600–900 e.v.t. Hellegropa på Mellanet ble datert til 540–690 e.v.t.

På grunn av det store antallet hellegroper langs kysten er det grunn til å tro at produksjonen må ha overgått det lokale behovet. Oljen var trolig et viktig produkt i samenes handel med den norrøne befolkning i jernalderen. Den kan ha blitt brukt både som lyskilde og vært egnet til smøring av båter og impregnering av tauverk. Norrøne grupper som sesongvist fangstet på finnmarkskysten, slik Ottar nevner i sin beretning, kan ha bidratt med kval og sjøpattedyr til samens oljeproduksjon.

Samiske nausttufter

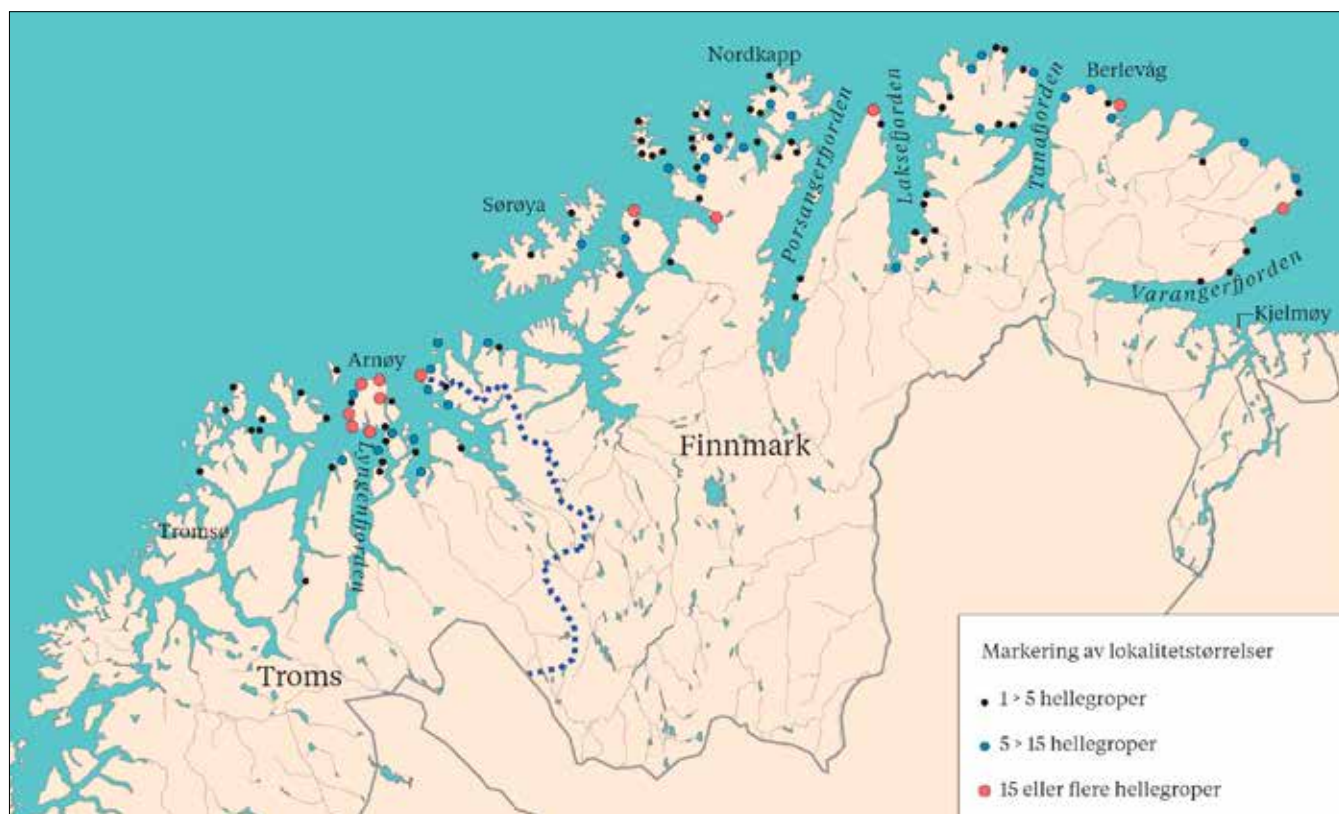
Boplassene langs ytterkysten har trolig primært vært brukt i sommerhalvåret. De har ligget eksponert nær datidas fjære, og næringsutøvelsen har vært retta mot havets ressurser – noe det store antallet hellegroper er uttrykk for. Også nausttuftene som gjerne finnes sammen med hellegropene og tuftene understreker dette. Nausttuftene vises ofte som smale og grunne grøfter eller furer i marka fra flomålet og noen meter innover land. Trolig

er mange av dem spor av støer eller båtopptrekk, heller enn egentlige naust.

Noen steder er imidlertid sporene dypere og klarere og sannsynligvis spor etter naust. I Kirkegårdsbukta ved Forsøl ligger to slike nausttufter som er nærmere 12 meter lange, tre meter brede og har en dybde på en halv meter. Også nausttufta ved mangeromstufta i Skonsvika har en form som kan peke i retning av samisk opphav. Slike naust kjennetegnes av ei smal golvflate som ofte er gravd noe ned i terrenget og med en overbygning av torv og tre over båten. Samiske nausttuftene er i liten grad undersøkt og registrert, og i likhet med gammetufter av slettnestype er de underrepresentert i den nasjonale kulturminnedatabasen. De samiske nausttuftene og båtopptrekkene skiller seg fra de norrøne naustene som gjerne har avsatt langt tydeligere og større avtrykk i terrenget.

Urgravene

Urgravene er en annen kulturminnetype som er vanlig langs kysten av Nord-Troms og Finnmark. I motsetning til hellegroper og smale nausttufter, som i større grad kan knyttes til jernalder, har urgravstradisjonen ei videre tidsavgrønsing og utstrekning. De ble etter hvert også vanlig i det samiske bosettingsområdet lenger sør, men er særlig tallrike på kysten av Øst-Finnmark. Denne gravskikken eksisterte i over to tusen år, fra rundt

Figur 1.3: Registrerte hellegroper. Etter L. I. Hansen og B. Olsen 2022:74.

Figur 1.4: Utgravd hellegrav, Mellaneset, Berlevåg kommune. Foto: Bjørnar Olsen

Figur 1.5: Kulturmiljø i Kirkegårdsbukta, Forsøl, Hammerfest kommune. Lengst til høyre ser vi mangeromstufte, foran i bildet graver (i urområdet), hellegraver og smale nausttuffer, og ved fjellfoten bak, slettnestuffer. Foto: Ingar Figenschau

900 tallet f. v.t. til 1600-tallet e.v.t. Gravene finnes gjerne som bygde kammer eller røyser i ur, i bergsprekker, eller inntil større steiner.

De døde kunne være svøpt i bjørkenever, mens gravgodset varierte i løpet av den lange perioden gravskikken var i bruk. Lokalt produserte gjenstander i form av jaktredskaper og asbestblanda keramikk har vært vanligst i den eldste fasen, mens det utover i jernalderen også er funn som viser kontakt med norrøne grupper. I vikingtid og mellomalder blir en østlig forbindelse tydelig gjennom de gjenstander de døde får med seg i graven. Dette kommer til uttrykk i spenner, kjeder og andre smykker av bronse og kopperlegeringer, som særlig finnes i kvinnegraver. Smykkene har sin opprinnelse i Nordvest-Russland, Karelen og Baltikum, og viser hvordan samenes handelskontakter nå i stor grad går mot disse områdene. På eller i nærheten av urgravfeltene kan man også finne andre kulturminner som offerplasser og labyrinter.

Fangstanlegg og fangstinnretninger for villrein

Ulike anlegg brukt i villreinfangst forekommer hyppig i hele Finnmark. Fangstgroper i innlandet finnes på utvalgte steder langs villreinenes trekkruter. Inn mot de store elveløpene, og langs Deatnu-Tanavassdraget i særdeleshet, er tettheten spesielt høy. Elveløpene har også spilt en viktig rolle som transportårer for folk og fangstprodukter. Også lenger ut på kysten finnes tallrike skyteskjul, varder og innretninger brukt til å lede og fange villreinen. På fjellområdene Rákköčerru og Løkvikdalsfjellet like sørvest for de store mangeromsanleggene i Berlevåg kommune er det for eksempel registrert mange hundre skyteskjul og andre fangstrelaterte innretninger.

Fangstanleggene er vanskelig å datere, også fordi de har vært brukt over svært lange tidsperioder gjennom å ha blitt vedlikeholdt og påbygd over tid. Vi vet likevel at bruken ble intensivert i mellomalderen. Vedlikehold av anleggene, organisering og bearbeiding av fangsten har vært basert på samarbeid innad i de samiske lokalsamfunnene. Den storstilte fangsten kulminerte på 1600-tallet som følge av overbeskatning og nedgang i bestanden.

I likhet med produksjonen i hellepropene har fangsten langt overskredet produksjon til eget bruk. Produkter fra villreinfangsten har sammen med oljen fra hellepropene inngått i transaksjoner mellom samer og andre grupper i jernalder og mellomalder. Den intensive bruken av anleggene utover i mellomalderen må sees i sammenheng med større etterspørsel etter skinnvarer på det europeiske markedet og økt skattlegging fra de

omgivende statene. Fangsten i de store steinbygde anleggene på Varangerhalvøya, kan ha spilt en viktig rolle i utviklinga av kunnskap og teknologi for tamreindriften. Dette i form av blant annet håndtering av store flokker samt bruken av skille- og samlingsgjerder.

Ressurser, kunnskap og samhandling

Som nevnt er de omtalte kulturminnene trolig spor etter et flyttebasert bosettingsmønster der kyststrøkene og de ytre fjordstrøkene var tilholdssted om sommeren. Vinterboplasser i innlandet ville medført svært lange flyttinger. Det er derfor mer sannsynlig at vinteren ble tilbrakt i indre fjordstrøk. Lokalitetene med tufter av slettnestype, hellegroper og smale nausttufter er sannsynligvis sommerboplasser i et slikt bosettingsmønster. Dette bosettingsmønsteret var fortsatt vanlig blant sjøsamene i Finnmark i nyere tid. Andre grupper har selvsagt hatt helårlig tilhold i innlandet og flyttet mellom ulike ressursområder her,

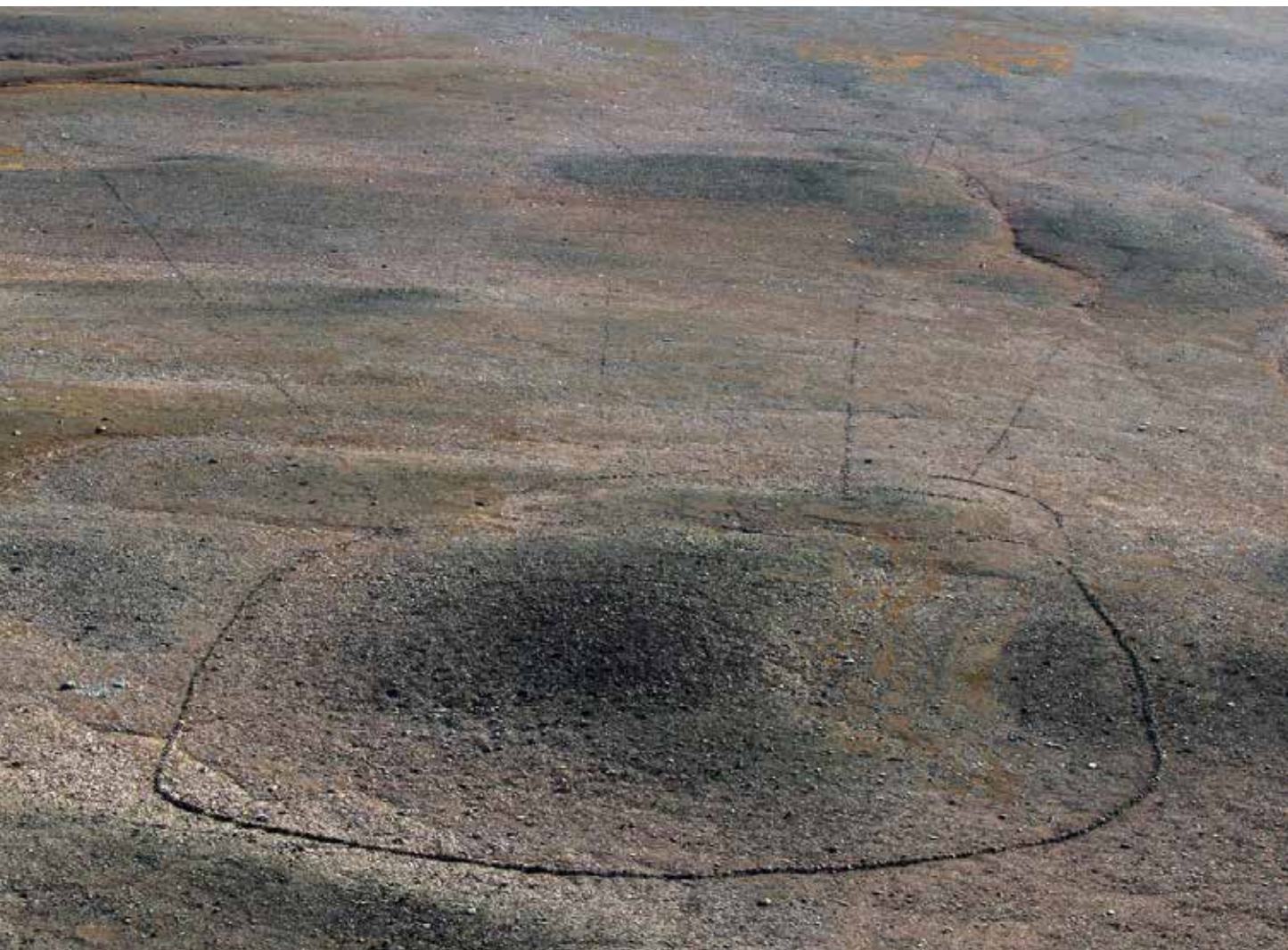
Selv om de runde gammetuftene er en samisk byggeskikk med tradisjon helt fram til vår tid, har det også skjedd endringer. Mot slutten av mellomalderen kommer det til andre boligtyper. Fortsatt var never, torv og tre byggematerialer, men størrelsen på gammene, antall rom og funksjoner endra seg. Større rektangulære gammer med flere rom, også kalt fellesgammer, ble da vanligere.

Økt småfehold var trolig årsak til funksjonsdelinga i gammene, men mangeromshusene kan ha påvirket byggeskikken. Vi finner også eksempler på mangeromstufter uten en sentral midtgang, men med inngang mellom rommene (se Henriksens første artikkel). På mange vis kan disse minne om de mer komplekse samiske fellesgammenes som vi kjenner fra slutten av mellomalderen og nyere tid. I Gammelvær i Loppa kommune og i Kirkegårdsbukta i Hammerfest kommune finner vi mangeromstufter og fellesgammer side om side.

Tidligere har forskere omtalt kontakten mellom samer og omkringliggende samfunn i jernalderen og mellomalder som i stor grad styrt av høvdingers og kongers behov og ønske om kontroll. Selv om dette utvilsomt hører med til bildet, har seinere forskning også vektlagt gjensidighet i relasjonene, og at de har kommet samene til gode. Utvekslinga ga dem tilgang på tekstiler, jordbruksprodukter og metaller, mens de norrøne og østlige samfunnene som motytelse fikk pelsverk, huder, dun, olje og andre produkter som Finnmark var så rik på.

→Figur 1.6: Urgrav, Vadsø kommune.
Foto: Elin Rose Myrvoll

Figur 1.7: Fangstanlegget på Noiddiidčearru i Båtsfjord kommune strekker seg over flere kilometer.
Foto: Amund Steinbakken/Varanger samiske museum

Utover de faktiske produktene hadde samene også et omfattende register av erfaringsbasert kunnskap om landet, havet og ressursene her som kunne komme andre grupper til nytte. De hadde ferdigheter som gjorde det mulig å nyttiggjøre seg de rike ressursene, og velutvikla fangstmetoder og teknologi. Og i spørsmål om likeverdighet skal man heller ikke undervurdere samenes magiske kunnskap både som maktmiddel og ettertraktet ressurs. I Heimskringla hører vi for eksempel om hvordan Erik Blodøks på vei tilbake fra en Bjarmelandsferd treffer datteren til en håløygsk stormann i en gamme på Finnmarkskysten. På spørsmål om hva hun gjør her, svarer hun at hun lærer trolldom av to samer, «*de viseste som er her i Finnmark*».

Gjensidig påvirkning

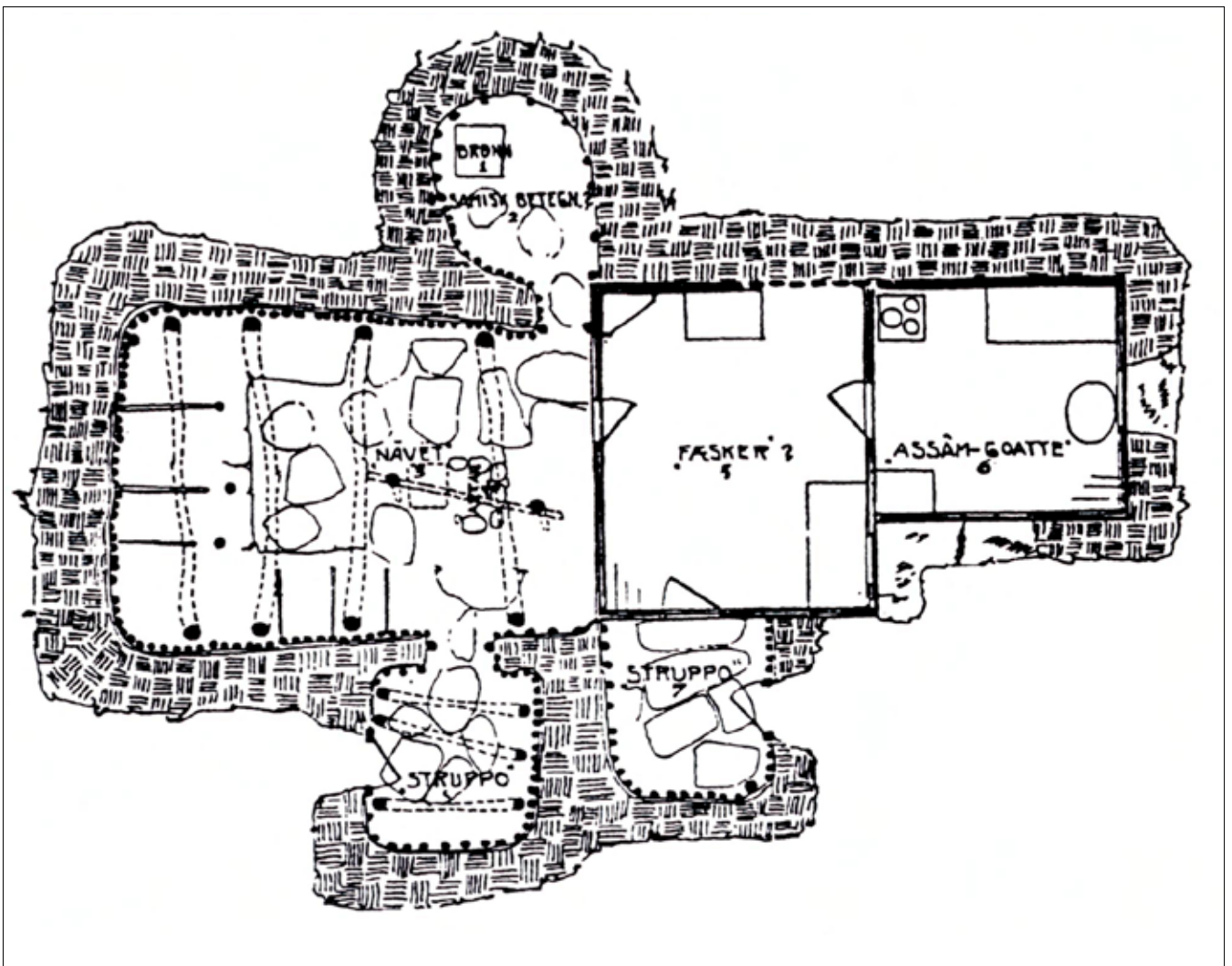
Som vist har de fleste av stedene med mangeromstuffer også spor av samtidig og eldre samisk bosetting. Det er også gjort funn i mangeromstufte som viser kontakt og

involvering med den lokale samiske befolkningen. Det gjelder blant mangeromsanleggene i Skonsvika og Kongshavn i Berlevåg (se Olsens artikkel). Selv om den store produksjonen av spekkolje var opphørt i mellomalderen da mangeromstufte ble etablert, var det nok av andre attraktive ressurser. Og på tross av at kontaktnettene og relasjonene endra seg, var det den stede samiske befolkninga som hadde den mest inngående kunnskapen om landet, været, og ressurstilgangen.

Dette kom også til uttrykk i hvor mangeromshusene ble plassert. Som våre undersøkelser har vist, er de anlagt på «velprøvde» steder. Steder som ble brukt av den samiske befolkninga eller som hadde spor etter tidligere samisk bosetting og bruk. Hvis samenes kunnskap og teknologi var attraktiv for de som anla mangeromsanleggene, var dette også steder som gjorde det lettere å etablere kontakt.

Mangeromshusenes var et nytt innslag i byggeskikken på Finnmarkskysten, og i utgangspunktet

var den ikke i nevneverdig grad inspirert av samtidig samisk byggeskikk. Selv om anleggene gikk ut av bruk mot slutten av mellomalderen, ble denne byggeskikken en arv som kan spores i seinere samisk arkitektur (se Henriksens andre artikkel). Kanskje ble den også i sin brukstid selv påvirket av samisk byggeskikk og den omfattende kunnskap som kystsamene hadde fra sin mer enn tusenårige tradisjon med bygge i torv og stein.

Figur 1.8: Plantegning av fellesgamme, Lågesvuotna/Laksefjorden, Lebesby kommune. Etter H. Vreim; The ancient settlements in Finnmark. Cabins and tents. Folkliv 2/3 1937.

Litteratur:

Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen (2022) *Samenes historie fram til 1750*. 2. utgave, 1. opplag 2022. Oslo: Cappelen Damm.

Jørn Erik Henriksen (1995). *Hellegropene: fornminner fra en funntom periode [Hovedfagopp-gave i arkeologi]*. Universitetet i Tromsø.

Elin Rose Myrvoll (2011). Excavation of Iron Age sites. I B. Olsen, P. Urbańczyk & C. Amundsen (red.), *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Oslo: Novus.

Bjørnar Olsen, Przemyslaw Urbańczyk og Colin Amundsen (red.) (2011). *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the archaeology of multi-room houses*. Oslo: Novus.

Audhild Schanche (2000). *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Karasjok: Davvi Girji.

Nettressurs:

Riksantikvaren: Den nasjonale kulturminnedata basen Askeladden: <https://askeladden.ra.no/AskeladdenRedigering/#dashboard>

Forfatter:

Elin Rose Myrvoll er arkeolog og seksjonssjef for Samisk kulturarv i Sametinget. Hun var stipendiat i «Mangeromsprosjektet» og tidligere ansatt i Norsk institutt for kulturminneforskning. Myrvoll har arbeidet med forvaltningsrettede problemstillinger knyttet til samiske kulturminner som

urgraver og helligsteder.

E-post: elin.rose.myrvoll@samediggi.no